

LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE İNGİLTERE’NİN KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABASI: TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ (1922-1923)

Dilşen İNCE ERDOĞAN*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması (30 Ekim 1918) ile Osmanlı Devleti fiilen tarihe karışmıştı. Anlaşmanın ilgili maddeleri uyarınca savaşın galipleri olan emperyalist devletler, başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti’nin elinde kalan toprakları işgal etmeye başlamışlardı. İngiltere’nin Anadolu’daki temsilcisi Yunanistan, 15 Mayıs 1919’da İzmir’i işgal etmiş ve sonrasında bu işgal Ege Bölgesinin tamamını kapsayacak şekilde devam etmişti. Bu işgaller karşısında Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde başlayan parolası “*ya istiklal ya ölüm*” olan var olma mücadelesi sonrasında başarıyla sonuçlanmıştı.

Bu başarı sonrasında 11 Ekim 1922’de Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve Ankara Hükümeti, Musul ve Hatay hariç misakı milli sınırlarına ulaşmış, Doğu Trakya savaşmadan elde edilmişti. Bu dönemde İngiltere’de büyük bir siyasi kriz patlak vermiş ve Başbakan Lloyd George’un Anadolu’da izlemiş olduğu politika iflas etmiştir. İngiltere’de Kasım 1922’de yapılan seçimlerde Lloyd George başkanlığındaki liberal parti büyük bir yenilgiye uğramıştır. Ankara Hükümeti savaş alanında kazandığı başarıyı barış görüşmelerine taşımış, Batılı devlet karşısında bağımsızlık ve eşitlik statüsünü Lozan’da elde etmiştir.

Türklerin öz vatanlarını kurtarma amacıyla başlattıkları mücadelenin başarı ile sonuçlanması Anadolu’da yaşayan Rumların, Türklerin kendilerinden intikam alacakları korkusunu yaşamalarına neden olmuş ve bu korku beraberinde Yunanistan’a göçü getirmiştir. Aynı şekilde Yunanistan’da yaşayan Türk-Müslüman unsurlarda Yunan Devleti’nin baskısı altından kurtulmak için Yunanistan’ın bazı şehirlerinde toplanmış ve sonrasında Anadolu’ya göç başlamıştır. Her iki devlet içinde yaşanan bu nüfus boşalması büyük sorunları beraberinde getirmiştir.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, drinceerdogan@gmail.com

20 Kasım 1922-24 Temmuz 1923 tarihleri arasında Lozan Barış Konferansı gerçekleşmiş ve yapılan görüşmeler sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesi olarak tarihte yerini almıştır. Lozan Barış görüşmeleri esnasında üç komisyon kurulmuştur. Yunanistan'da yaşayan Müslüman Türkler ve Türkiye'de yaşayan Ortodoks Rumların savaş sonrasında yer değiştirmeleri Lozan'da kurulan Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunda 1 Aralık 1922 tarihinde yapılan toplantıda ele alınmıştır. Bu konu Lozan görüşmeleri öncesinde de gündeme gelmiş ve Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen Dr. Nansen nüfus değişimi ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Lozan görüşmeleri esnasında Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un isteği üzerine Dr. Nansen'in konu ile ilgili görüşlerini paylaşması istenmiş ve toplantıya davet edilmiştir. 30 Ocak 1923'te Lozan Barış Konferansında Türk ve Yunan Hükümetleri arasında Yunanistan'da yaşayan Müslüman Türkler ile Türkiye'de yaşayan Ortodoks Rum ahalinin zorunlu değişimini esas alan bir protokol imzalanmıştır. Lozan Antlaşması ile kabul edilen bu protokolün birinci maddesi ile İstanbul'da oturan Rumlar ve Batı Trakya'da oturan Müslüman Türkler dışında 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türk ve Rumların mübadelesi kabul edilmiştir.

Çalışmanın amacı, İngiliz kamuoyunda Lozan görüşmeleri esnasında Ankara hükümetine kısacası Türklere karşı “*nefret söylemi*” oluşturmak ve İngiltere'nin Anadolu'daki hezimetini görünmez kılarak iç siyasi karışıklıkların önüne geçmektir. Lozan Barış görüşmelerinde İngiltere'nin elini güçlendirmek ve Türklere karşı nefret söylemi oluşturmak için Lozan'da toplanan komisyonlarda ele alınan konular İngiltere'de kamuoyu üzerindeki etkisi ve yönünü değiştirmek için kullanılıp/kullanılmadığını basında nasıl ele alındığını özellikle de Türk-Yunan Nüfus mübadelesi konusunun bu bağlamdaki ele alınış şeklini İngiliz basını üzerinden taramak ve ortaya koymak ana hedeftir. Mübadele konusunda yapılan birçok akademik çalışmada ulusal/ uluslararası arşiv belgeleri ve süreli yayınlar kullanılmıştır. Amerikan basınında Lozan Barış görüşmeleri ve mübadele gibi konular da akademik çalışmalarda ele alınmış ve okuyucu ile buluşturulmuştur. Yapılacak olan çalışmada ise; İngiltere'de hükümet taraftarı ve karşıtı olan The Times, the Guardian, the Observer, the Daily Express, the Sunday Times, the Daily Herald, ve the Daily Mirror gazeteleri ana kaynak olarak kullanılacak Türk-Yunan Mübadelesine giden süreç ve sonrası Lozan günlerinde İngiliz basınına nasıl yansıtıldığı ve kamuoyu üzerinde oluşturulmaya çalışılan “*nefret söylemi*” ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, Lozan, İngiltere, Yunanistan, Türkiye.

**THE BRITAIN'S EFFORTS TO CREATE PUBLIC OPINION
IN THE NEGOTIATIONS OF THE LAUSANNE PEACE:
TURKISH-GREEK POPULATIONS (1922-1923)**

Abstract

The Armistice Treaty of Mudros, signed after the First World War on October 30, 1918, effectively ended the history of the Ottoman Empire. In accordance with the relevant articles of the treaty, the imperialist states, the victorious states of the war, occupied the remaining lands of the Ottoman Empire, especially the capital Istanbul. Greece, Britain's representative in Anatolia, continued its forward operations in the Aegean Region after the occupation of Izmir on May 15, 1919. In the face of these occupations, the National Struggle Movement, which started under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and whose motto was "either independence or death", ended successfully.

This success was followed by the Mudanya Armistice signed on October 11, 1922. The Ankara Government had reached its national borders, except for Mosul and Hatay, and obtained Eastern Thrace without a war. During this period, a major political crisis erupted in the UK and the policy pursued by Prime Minister Lloyd George in Anatolia was bankrupt. In the elections held in the UK in November 1922, the liberal party led by Lloyd George suffered a major defeat. Lausanne is the place where Türkiye gained full independence and equality status and had it approved by western states.

The successful outcome of the struggle launched by the Turks in Anatolia to liberate their homeland caused the Greeks living in Anatolia to fear that the Turks would take revenge on them and this fear led them to migrate to Greece in masses. Turkish-Muslim elements living under the oppression of the Greek State gathered in some cities of Greece to get rid of the oppression of the Greek State. This depopulation in both states has brought with it major problems.

Between November 20, 1922 and July 24, 1923, the Lausanne Peace Conference took place and the Lausanne Peace Treaty, which was signed after the negotiations, took its place in history as the founding document of Türkiye. Three commissions were established during the Lausanne Peace negotiations. The post-war relocation of Muslim Turks living in Greece and Orthodox Greeks living in Türkiye was discussed in the meeting held on

December 1, 1922 in the Commission on Territorial and Military Problems established in Lausanne. It was also on the agenda before the Lausanne negotiations and Dr. Nansen, commissioned by the League of Nations, prepared a report on population exchange. During the Lausanne negotiations, upon the request of Foreign Minister Lord Curzon, Dr. Nansen was asked to share his views on the subject and was invited to the meeting. On January 30, 1923, at the Lausanne Peace Conference, a protocol was signed between the Turkish and Greek Governments based on the compulsory exchange of Muslim Turks living in Greece and Orthodox Greeks living in Türkiye. With the first article of this protocol, which was accepted with the Treaty of Lausanne, it was accepted to exchange as of May 1, 1923, except for the Greeks living in Istanbul and Muslim Turks living in Western Thrace.

There are many academic studies about exchange in 1923. These studies were prepared using national archive documents and periodicals. In the study to be done, the newspapers in UK, the Times, the Guardian, the Observer, the Daily Express, the Sunday Times, the Daily Herald and the Daily Mirror, which are pro- and anti-Government newspapers, are used as the main source.

Keywords: Population Exchange, Lausanne, England, Greece, Türkiye.

GİRİŞ

“*Bu millet asırlardan beri hür ve müstakil yaşamış ve istiklali bir hayat gereği telakki etmiş bir kavmin kahraman evlatlarıdır. Bu millet istiklalsiz yaşamamıştır, yaşayamaz ve yaşamayacaktır.*” sözleri ile Anadolu toprağının Türk yurdu olduğunu ve bu topraklarda yaşayan Türk milletinin istiklali uğruna ölümü göze aldığı ifade eden Mustafa Kemal Paşa, tam bağımsızlıktan asla ödün vermeden ve Misak-ı Milli sınırları içinde vatanın bağımsızlığı sağlayıncaya kadar hem askeri gücü hem de diplomasiyi kullanarak iç ve dış hıyanet cephelerine karşı mücadele etmiş ve bu mücadelenin ön safhasında yer almıştı.¹ Bu mücadele Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı sonrası yenilmesi ve sonrasında hükümetin 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzalaması ile başlamış ve 9 Eylül 1922’de İzmir’in Yunan işgalinden kurtuluşuna kadar devam etmişti.² Türk ve Yunan birlikleri arasında Bursa, Kütahya ve Mudanya’da önemli çarpışmalar yaşanmış ve Yunan birlikleri 17 Eylül’de Bandırma’dan gemilere binerek Anadolu’yu terk etmişti.³

İzmir’in düşman işgalinden kurtuluşu sonrasında Türk birlikleri Çanakkale yönünde ileri harekate geçti. Daily Herald gazetesinin 15 Eylül tarihli haberinde, Türk birliklerinin bu ilerleyişinden İngiliz hükümetinin özellikle tedirgin olduğu, bu tedirginlik nedeniyle kabinenin hemen toplantıya çağrıldığı, 14 Eylül’de de Fransız kabinesinin toplandığı fakat bütün bu toplantıların Müttefikler arasındaki iş birliğini hızlandırmadığı yazılmıştı. Kabine içinde bazı yetkililerden alınan bilgilere göre, Başbakan Lloyd Georg’un Küçük Asya sorununu Milletler Cemiyeti’ne (MC) havale edeceği, Trakya ve Boğazlar konusunun ise Müttefikler tarafından özellikle ele alınması gerektiğini düşündüğü bildirildi. Gazetenin diplomasi konusunda uzman muhabiri ise bu meselelerin sadece Müttefiklerin değil, Avrupa’daki devletlerin meselesi olduğunu özellikle bu konuda yapılacak olan görüşmelere Almanya ve Rusya’nın da katılması gerektiği hususu ile ilgili görüşlerini yazısında okuyucularıyla paylaştı.⁴ Frankfurter Zeitung gazetesi de büyük prestije sahip olan İngiltere’nin dünya gücü olarak Yakın Doğu’da yaşananlara boyun eğmeyeceğini, fakat bu bölgede yaşananların

¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.38.

² Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C IV, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1974, s.184-185.

³ “Panderma Fired”, **The Western Daily Press**, September 21, 1922; Sabahattin Selek, **Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, C II, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982, s.1229.

⁴ “British Cabinet and Near East War”, **Daily Herald**, September 15, 1922, s.1.

Avrupa'yı yeniden hareketlendireceğini belirtilmiş ve Almanya'nın ise bu hareketlenme karşısında “muzip bir neşeyle ellerimizi ısıtmak için hiçbir” nedenleri olmadığını dile getirdiğini vurgulamıştı.⁵

15 Eylül'de yapılan İngiliz kabine toplantısında Yakın Doğu'nun durumuna ilişkin Fransız ve İtalyan görüşleri dikkate alınmış ve bölgede bulunan İngiltere'ye ait filo Türkiye'den Asya'dan Avrupa'ya geçmesine izin verilmemesi konusunda emir gönderilmişti. Bu emir, Marmara Denizi çevresinde tarafsız bölge yaratmak için Müttefik devletlerin planlarına uygun olarak belirlenmişti.⁶ Gazetenin siyasi muhabiri tarafından gönderilen ve “Kemal'e Dikkat” başlığı altında ise “Şu an için Fransa ile Yakın Doğu konusunda kesin bir anlaşmazlık tehlikesi önlenmiş ve Boğazların özgürlüğünü “muzaffer Mustafa Kemal'in” tamamlanmış herhangi bir saldırısından korumak için alınacak önlemler konusunda bir kez daha “tam bir anlaşma” sağlandı.” şeklinde yazılmış ve bütün bu kararlar dün akşam yapılan uzun kabine toplantısının sonucunda alınmıştı.⁷

Türk birliklerinin ilerleyişi karşısında Fransız ve İtalyan birlikleri Boğazın Çanakkale tarafına doğru çekildi. Hemen akabinde İstanbul Fransız Yüksek Komiseri General Pelle, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere İzmir'e gitti.⁸ 18 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Pelle, Türk birliklerinin tarafsız bölgeye girmemelerini önerdi ve bu öneri karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı Ankara Hükümeti'nin tarafsız bölgeyi tanımadığı, Trakya kurtarılmadıkça Türk birliklerinin durmayacağı, Boğazların durumunun ise ilgili devletlerle zaman içinde görüşüleceği şeklinde oldu.⁹ 18 Eylül'de İngiliz gazeteleri savaş karşıtı tutum içine girmiş ve başlıklarını tutumlarını desteklemek üzere belirlemeye başlamışlardı. Özellikle Daily Mail, Daily Express ve The Times gazetelerinin başlıklarında İngiliz hükümetine Türklerle savaşa girmemesi konusunda

⁵ “A German Comment”, **Birmingham Gazette**, September 13, 1922, s.1.

⁶ “No Turkish Troops to Cross the Sea of Marmara”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

⁷ “Kemal Beware”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

⁸ “General Pelle and Kemal”, **The Daily Telegraph**, September 22, 1922, s.9.

⁹ Bige Yavuz, “Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya Konferansı'nın Toplanmasında Fransa'nın Katkısı”, **70. Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1993, s.113. Nilüfer Erdem, **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)**, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s.508; Selahattin Tansel, *age.*, s.201; The Daily Telegraph gazetesinin 22 Eylül sayısında “General Pelle and Kemal” başlığı altında bu görüşmenin 19 Eylül'de gerçekleştiği belirtilmiştir.

uyarılarda bulunmuş ve taraflar arasında barışın bir an evvel sağlanması için öneriler yapılmıştı.¹⁰

20 Eylül’e gelindiğinde Türk birlikleri Çanakkale’ye iyice yaklaşmıştı. İngilizler ve Türkler karşı karşıyaydı ve silahlar her an patlayabilirdi. Daily Telegraph gazetesi muhabiri John Clayton, Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu görüşmede, Onun kendisine savaş yapmak istemediğini ve barış için diplomasinin tüm yollarını denemek amacıyla olduğunu fakat İstanbul’un Türkiye’nin başkenti olduğunu ve İstanbul’u kendilerine barışçıl bir şekilde bırakmak zorunda olduklarını ifade etmişti. Mustafa Kemal Paşa, barış için hazırды fakat hiçbir şekilde düşman kuvvetlerinin Türk toprağında olmasını kabul etmedi. Ayrıca Boğazların serbestiyasını bununla birlikte silahsızlandırılmasını bunun da İstanbul’un güvenliği için zorunlu olduğunu dile getirdi. Clayton, Mustafa Kemal’in bu isteklerinin kabul edileceğine inanmadığını yazısında ifade etti. Buna karşın barış isteyen Mustafa Kemal Paşa’nın her an İngiltere ile savaşılabilecek yaklaşık 40.000 kişilik ordusu, Çanakkale ve İzmit kıyılarına yerleştirilmişti. Sayıca fazla olmayan, fakat başarılı savunma yapan ve düşman kuvvetlerinin Anadolu’ya ilerleyişini engelleyecek şekilde bölgeye yerleştirilen bu kuvvetler, İngiltere ile her an savaşa girebilirdi.¹¹

20 Eylül’de, İtalya Paris elçisi Sforza ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Fransa Başbakanı Poincare, Türk birliklerinin ilerleyişi karşısında izlenecek politikayı belirlemek amacıyla Paris’te toplandı ve 23 Eylül’de hazırladıkları nota İstanbul’da bulunan Ankara Hükümetinin temsilcisi Hamit Bey aracılığı ile Ankara’ya Mustafa Kemal’e iletildi. Ankara Hükümeti 23 Eylül’de kendisine ulaşan notaya cevabını 29 Eylül’de verdi. Ankara Hükümetinin cevabi notasında askeri hareketin durdurulduğu fakat *“Trakya’nın Yunan ordusu ve hükümetinin idaresi altında kalmasının Türklere istirap verdiği, Edirne dahil Meriç’in batısına kadar boşaltılarak Büyük Millet Meclisi Hükümetine verilmesi gerektiği, bu hususları kararlaştırmak üzere Mudanya’da Müttefik generalleriyle toplanılması ve bu toplantıya Türkler adına da İsmet Paşa’nın katılacağı”* belirtildi.¹² 30 Eylül’de İngiliz kabinesi üç defa toplanmış General Harrington’a Türk birliklerinin tarafsız bölgeden çekilmediği takdirde ateş etmesi emri

¹⁰ “Allies Paris Decision-To Call Conference On Türkiye Peace- The Situation at Constantinople- Sudden Cabinet Council”, **The Western Daily Press**, September 21, 1922.

¹¹ “Points for Discussion”, **The Daily Telegraph**, October 3, 1922. (Sayfa numarası okunamadı)

¹² Tevfik Bıyıklioğlu, **Trakya’da Millî Mücadele**, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.439-440.

verilmişti. Fakat bu talimata General Harrington uymamış ve uymama gerekçesini de kabineye gönderdiği bir telgrafla açıklamıştı. General Harrington'ın açıklamaları sonuç vermiş ve İngiliz Hükümeti Mudanya'da bir konferansın toplanmasını kabul etmişti.¹³ The Manchester Guardian'ın “İngiltere en kötüsüne hazırlanıyor” başlıklı haberinde de, Yakın Doğu'da gün geçtikçe durumun kötüleştiği, kabinenin sürekli toplantı halinde olduğu ve durumu değerlendirdiği hatta bu toplantıların kabine toplantısı olmaktan çok askeri uzmanlarında katılmasından dolayı beklenmedik durumların ortaya çıkmasında karşılaşılabilecek sorunları çözmek adına yapılan alternatif toplantılar olduğu, en kötü yaşanılacaklara karşı gerekli önlemlerin alınmasından başka seçenek olmadığı ve Mustafa Kemal'in zamana oynadığı görüşünün toplantıya katılanlar arasında hakim olduğu belirtilmişti.¹⁴

Mudanya'da 3 Ekim'de başlayan İngiltere'yi General Harrington, Türkiye'yi İsmet Paşa, Fransa'yı General Charpy ve İtalya'yı General Monbelli'nin temsil ettiği konferans toplam 9 gün sürdü.¹⁵ Evening Standart gazetesinin 3 Ekim tarihli sayısında da Mudanya'da görüşmelerin Yunan delege General Mazarakis olmadan başladığı haberi yer almaktaydı. General Mazarakis henüz Atina'dan ayrılmamıştı. Aynı haberde Genral Harrington ve İsmet Paşa'nın girişimiyle Boğazların Anadolu yakasında barışı sağlamak için toplanıldığı ve tarafsız bölgenin sınırlarının da değişebileceği belirtilmişti. Türk süvarilerinin çekildiği, yığın halindeki piyadelerin yola devam ettiği, General Harrington'ın, Doğu Trakya'daki Yunanlıların tahliyesine ön hazırlık olarak Çanak bölgesinin tahliyesinde ısrar edeceği bilgisi haberde yer almıştı. Konferansta görüşülecek bir diğer önemli konu ise Trakya meselesiydi. Mustafa Kemal Paşa'da, Yunan birliklerinin Meriç'e kadar tahliye edilmesini talep etmişti.¹⁶ Mütareke için görüşmelerin başladığı gün Yunanistan Başbakanı Venizelos Londra'daydı. Amacı İngiltere'nin yeni Yunan Hükümetine olan yaklaşımını görmek ve Lord Curzon ve Sir L. Worthington'ı ziyaret etmektir. Fakat Venizelos'un Londra ziyareti ortalığı karıştırmaya yetti. Bu ziyaretin diğer amacı da Trakya'da kaybedilen Yunan davası için İngiliz yardımı almaktır. Venizelos'un, konu ile ilgili herhangi özel bir politika savunmadığı ve savaş amacının olmadığı haberde yer alan bilgiler arasındaydı. Londra ziyaretinin hemen ertesinde 4 Ekim'de

¹³ Selahattin Tansel, *age.*, s.210-211-212.

¹⁴ “Great Britain Preparing for the Worst”, *The Manchester Guardian*, September 29, 1922, s.7.

¹⁵ Sabahattin Selek, *age.*, s.1235.

¹⁶ “Generals' Council Begins”, *Evening Standart*, October 3, 1922, s.1.

Başbakan Poincare ile görüşmek üzere Paris’e geçecekti. Burada da amacı aynıydı.¹⁷

Doğu Trakya’nın Türklere verilmesi ve barış antlaşması imzalanana kadar Boğazlar ve İstanbul’un statüsünün belirlenmesi konferansın ana konularını oluşturdu. Çetin geçen görüşmeler zaman zaman kopma noktasına geldi. Buna karşın 11 Ekim’de Mudanya Mütareke¹⁸ metni imzalanmıştı. 14-15 Ekim’den itibaren yürürlüğe girecek olan mütareke metnine göre Yunan birlikleri Meriç’in batısına kadar çekilecek ve bir ay sonra da Doğu Trakya Edirne dahil olmak üzere Ankara Hükümetine teslim edilecekti.¹⁹ Sonuç olarak Doğu Trakya’nın tek bir kurşun atılmadan teslim alınması, askeri başarıların siyasi zaferi beraberinde getirmesi ve en önemlisi de Lozan Barış Konferansına giden yolu açması bakımından Mudanya Mütarekesi, Türk siyasi hayatında önemli bir yapı taşıdır. Mudanya’da görüşmelerin başlamasına kadar olan dönemde Yunanlıların Küçük Asya’daki hezimetinden ve silah bırakışması için görüşmelerin gecikmesinden dolayı İngiltere basını Başbakan Lloyd George’a ağır eleştiriler getirmişti. Lloyd George’un Yunan taraftarı olması, Kemalistlerin başarılı ilerleyişlerini görmek istememesi, Türklerin bu ilerleyişleri karşısında Fransa ve İtalya’nın uzlaşma önerilerine karşı duyarsız olması ve başbakanın bu tutumunun İslam dünyasını kıskırttığı eleştirilerin ana konusuydu.²⁰ Mudanya Mütarekesinin imzalanmasından sonra İngiltere’de Lloyd George hükümeti düşmüş, yeni kabine Muhafazakârlar tarafından kurulmuştu. Kabine değişikliğinin nedenleri arasında tarihe Çanak Olayı diye geçen (Chanak Affair) Türk birliklerinin İngiliz birlikleri ile karşı karşıya gelmesi ve Lloyd George kabinesinin bu gerilimi yönetememesi de gelmekteydi.²¹

¹⁷ “Meeting Poincare”, *Evening Standart*, October 3, 1922, s.1.

¹⁸ Mütareke silahların bırakılması, ateşkes ise tarafların kısa bir süre için askeri mücadeleye ara vermesi anlamı taşımaktadır. Mütareke, barışa giden yolda önemli bir adımdır. İsmail Eyüpçolu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.122.

¹⁹ Selahattin Tansel, *age.*, s.215-19.

²⁰ Ertürk Özel, **İngiliz Basımında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2020, s.225.

²¹ Cemil Koçak, *Siyasi Tarih (1923-1950), Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980)*, C IV, Ed: Sina Akşin, Cem Yayınevi, Ankara, 1997, s.79.

1. Lozan Barış Görüşmeleri Öncesinde Türk-Yunan Nüfus Değişimi Adına Atılan Adımlar

11 Ekim’de imzalanan 14-15 Ekim 1922’den itibaren yürürlüğe girecek olan Mudanya Mütarekesi ile İtalya, Fransa, İngiltere Mustafa Kemal’in muzaffer ordusunun başarılarını kabul etmiş ve barış görüşmeleri için ilk adım atılmıştı.²² Mudanya Mütarekesinin sonuçları İngiltere’de hoş karşılanmadı. 19 Ekim 1922’de Başbakan Bonard Law, Muhafazakâr Partiyi koalisyon hükümetinden çıkardı ve Lloyd George istifasını verdi.²³ Lloyd George’un ayrılışı ile İngiltere’nin Yunan taraftarlığı da dış politikasının önemli bir unsuru olmaktan çıktı. Başbakan Law, seçim sloganı olan “*içeride asgari müdahale, dışarı da asgari huzursuzluk*” ile İngiliz halkına güven vermişti. Yeni başbakan ile İngiltere’nin iç siyaseti ve ekonomik sorunlarına çözüm aranacağı dış ilişkilerde de barış dönemine girileceğinin sinyalleri verilmekteydi.²⁴

Mudanya Mütarekesi sonrası Anadolu’dan çekilen ve Doğu Trakya’yı Türk birliklerine terk eden Yunan kuvvetleri arkalarında büyük bir harabe ve acı bıraktı. Anadolu’da 1918’den başlayan ve 9 Eylül 1922’de sona eren işgal döneminde hem Yunan işgal kuvvetleri hem de yerli Rumlar ve Rum çeteleri Türklere karşı büyük bir mezalim gerçekleştirdi. Megali İdeayı gerçekleştirmek adına Türklere katledilmiş, malları yağmalanmış geride kalanlar ise göçe zorlanmıştı. Yapılan tedhiş ve terör hareketleri sonucunda Türklere göç etmiş ve sonrasında özellikle Batı Anadolu’ya adalardan ve Yunanistan getirilen Rumlar yerleştirilmişti. Yukarıda belirtilen dönem incelendiğinde Rumların ve Anadolu’da bulunan Yunan işgal kuvvetlerinin Türklere karşı yerinden etme, işkence ve katliam, gasp ve yağma, ırz ve

²² Selahattin Tansel, *age.*, s.216.

²³ Lloyd George, 6 Aralık 1916’da Muhafazakar ve Liberal partilerin oluşturduğu koalisyon hükümetinin başbakanı olarak görev almış, I. Dünya Savaşı’nın son iki yılında beş kişilik savaş kabinesi ile İngiltere’nin savaş politikasını yönetmiştir. 1918’de yapılan seçimlerde koalisyon hükümeti ülkeyi dört yıl daha yönetme yetkisini elde etmişti. Lloyd George, Koalisyon Hükümetinin başbakanı ve liberal partinin genel başkanı olarak Millî Mücadele boyunca Türk karşıtı bir politika izledi. Meral Balcı, “İngiltere Başbakanı David Lloyd George’un Birinci Dünya Savaşı Anıları ve Osmanlı İmparatorluğu’na Dair Düşünceleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Temmuz 2016), C VI, S 12, s.97.

²⁴ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.56.

namusa tecavüz, yakma ve yıkma yöntemlerini uygulayarak Batı Anadolu’da nüfus çoğunluğunu sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir.²⁵

Micheal Llewellyn Smith, Yunan Düşü başlıklı kitabında, “*Helenizmin İzmir’i ölmüştü. Küçük Asya’da Hristiyanlığın temellerinden biri olan Hristiyan İzmir’de ölmüştü. Kaçanlar batıya doğru ilerliyordu*” demektedir. Artık Türklerin dikkati Smith’e göre Boğazlar ve Trakya’daydı.²⁶ Türklerin ilerleyişi karşısında Yunanlılar, “*muzaffer Kemalistlerin*” gözü önünde, Milletler Cemiyeti’nden Anadolu’daki vatandaşlarını korumak için acil adımlar atmasını istedi.²⁷ 16 Eylül tarihli Birmingham Gazetesinde “*Türk Atrocities*” başlığı altında Türklerin ilerledikleri bölgelerde kendilerini Hristiyanların katliam ve soygunlarına adadıkları ve İzmir’e geldiklerinde büyük yangın başlamadan önce rıhtımda 1.000’den fazla cesetin olduğu, Yunan piskopos ve Yunan gazeteci, İngiliz posta memuru ve İngiliz konsolosluk yetkililerinin de ilk kurbanlar arasında yer aldığı, bazılarının vurulmadan önce sokaklarda motorlu arabaların arkasında sürüklendikleri şeklinde haberler yer aldı. Bu arada Amerikan Kız Koleji’nin müdürü ve öğrencilerinin çoğunun Türkler tarafından kaçırıldığı iddia edildi. İzmir’den Pire’ye ulaşan Amerikalı yolcuların da cesetlerinin kıyıya vurduklarını söyledikleri yazıldı.²⁸ Bu iddialar karşısında Bern’de bulunan Türk Bakan (gazetede ismi yer almamaktaydı) Milletler Cemiyeti’ne yeni bir nota göndererek, Yunanlıların zulüm yaptığını ve Türklerin bu zulmün sonuçlarının sorumluluğunu üstlenmesinin imkânsız olduğunu bildirdi. Ayrıca notanın herhangi bir tehdit içermediğini de ilave etti. Milletler Cemiyeti ise gelen notayı doğrudan doğruya hiçbir yorum eklemeden Yunanlılara ilettiler.²⁹

1922 yılının Eylül ayından itibaren Batı Anadolu ve Doğu Trakya’dan Yunan kuvvetlerinin geri çekilişi acıyla birlikte beraberinde bölgede kitlesel göç hareketlerini de getirdi. Bu bölgelerde yaşayan Rumlar büyük bir

²⁵ Salim Gökçen, “Millî Mücadele’de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, S.23, s.93. https://ctad.hacettepe.edu.tr/12_23/4.pdf, Erişim Tarihi:17.08.2023.

²⁶ Micheal Llewellyn Smith, **Yunan Düşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, s.138.

²⁷ “A Greek Appeal”, **Birmingham Gazette**, September 12, 1922, s.1.

²⁸ “Turk Atrocities”, “Raid on American Girls’ College”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1. Gazetenin diğer başlıklarında İzmir’de gerçekleşen olaylar anlatılmış ve birçoğu Türklerin taşkınlıklarına bağlanmıştı. Hâlihazırda 10.000 kişi evsiz kaldı. Çeşitli tahminlere göre 14.000.000 ile 17.000.000 pound arasında hasar vardı. Ölümüne gelince, rakamlar 2.000 ile 4.000 arasında değişmekteydi. “Reign of Terror in Smyrna”, “Fire and Murder”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

²⁹ “Alleged Greek Atrocities”, **Birmingham Gazette**, September 13, 1922, s.1.

endişeye kapılarak Türkiye'yi terk etmeye başladı. Bu göçlerin ana nedeni Anadolu'daki Yunan işgali boyunca hem işgal güçlerinin hem Rum eşkiyanının hem de Anadolu'da yaşayan Rumların Türklere karşı sergilemiş oldukları tutum ve Türklerin kendilerinden intikam alacağı endişesiydi. Yunan birliklerinin geri çekilişi ile Rumlar, Batı Anadolu, Marmara, Karadeniz ve Doğu Trakya'dan deniz, kara ve demiryollarını kullanarak göç etti.³⁰ Stephan Ladas'ın aktardığına göre Yunan birliklerinin geri çekilişi ile Anadolu'da yaşayan Rumların üçte ikisi, 1922 yılının son ayında ise 1.000.000 kişi Yunanistan'a göç etmişti.³¹ 26 Eylül'de Daily Telegram Gazetesinde muhabir John Clayton'ın Ankara Hükümetinin İçişleri Bakanı olan Fethi Bey ile yapmış olduğu röportaj yayınlandı. Calayton, bu görüşme esnasında Anadolu'da yaşayan Hristiyan nüfus ile ilgili kendisine en çok Fethi Bey'in bilgi verdiğini söylemişti. Fethi Bey'in yapmış olduğu açıklamaların “*Türk Hükümeti'nin resmi teklifi*” olarak değerlendirilmesi gerektiğini de açıkladı. Clayton, Fethi Bey'in Türkiye'deki Hristiyan azınlıkların güvenliği için garanti vermeye hazır olduklarını ve bu garantilerinde hayati derecede önemli olduğunu söyledi. Buna karşın Fethi Bey'de kendisine Müslümanlar için ne düşündüğünü sordu. Fethi Bey'e göre Yunanlıların geri çekilişi esnasında evler yanmış, tarlalar kullanılmaz hale gelmiş ve Müslümanlar, Yunanlılar tarafından öldürülmüştü. Fethi Bey görüşme esnasında konu ile ilgili “*Ordu geri çekilirken Yunan işgali altındaki topraklarda yaşayan Müslümanların maruz kaldığı dehşetin onda biri bile anlatılmadı.*” demiş ve Yakın Doğunun kısır döngüsünün kötülüklerinden biri olan katliamların neden olduğu can kayıplarına ilişkin herhangi bir tahminde bulunmamıştı. Clayton yayınladığı haberde Türkler ile ilgili önemli bilgilere de yer vermişti. Ölü sayısının tahmin edilebilmesi için harap olmuş şehirlerin ve köylerin çok dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini, Batı Anadolu'daki Yunan ordusunun eylemlerinin Batı uygarlık tarihinin tümü içerisinde en kara lekelerden birini oluşturduğunu yazmıştı. Bu bilgileri de Türk kaynaklarından almadığını, geri dönen Yunanlılar, İngilizler, Amerikalılar ve kendi gözleriyle gördüklerinden derlediğini belirtmişti. Fethi Bey'de Yunan ordusunun çekilişi sonrasında Batı Anadolu'da Türkler arasında hiçbir Rum'un yaşamayacağını, Türk halkının da buna izin vermeyeceğini tek çarenin Anadolu'daki Hristiyan halkın

³⁰ Kemal Arı, *Büyük Mücadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.7.

³¹ Damla Demiröz, *Savaşın Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye Yunanistan İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.29.

dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlarla³² değiştirilmesi olduğunu söylemişti. Clayton, Ankara Hükümetinin İçişleri Bakanı ve Türklerin harap olmuş bölgelerin yeniden inşası ile görevlendirilmiş olan Fethi Bey’in bu önerisinin, Doğuyu bilenler tarafından azınlıklar sorununa tek olası çözüm olduğunu belirtti. Yunan katliamlarının ilk haberlerinin İzmir’e ulaşmasından itibaren İngilizler ve Amerikalılar da mübadelenin tek çözüm yolu olduğunu düşünmeye başlamıştı. İçeride olanlarla ilgili detaylar netleştikçe mübadele gerçekten tek çözüm yolu olarak görüldü. Clayton’a göre iki halk arasında nefret çok güçlüydü ve bu nefret nesiller boyu devam edecekti. Clayton bu görüşme esnasında Fethi Bey’e bu öneriyi Türk Hükümetinin isteyen azınlıkların korunması ile yaptığı resmi bir açıklama yani bir teklif olarak kabul edip/edemeyeceğini sormuş ve kabul edebileceği cevabını almıştı.³³ Görülen o dur ki Lozan barış görüşmeleri öncesinde hem İçişleri Bakanı Ali Fethi Bey hem de Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Avrupa başkentlerinde mübadele fikrini tartışmışlardı.³⁴

Yunan birliklerinin Batı Anadolu’dan çekilişi ile Rumların ve Ermenilerin Anadolu’yu terk ettiği bilgisi yukarıda ifade edilmişti. Bu terk ediş beraberinde birçok sorunu da getirdi. Bu sorunların çözülmesi konusunda çalışmalar yapan kurum Milletler Cemiyeti idi. Cemiyetin bünyesinde Mülteciler Yüksek Komiserliği kurulmuştu. Mülteciler Yüksek Komiserliği, özellikle mültecilerin barınma ve beslenme ile ilgili sorunlarının çözüme ulaştırılmasında ve devletler arasındaki çatışmaların önlenerek kalıcı barışın sağlanması konusunda arabuluculuk etmişti. Komiserliğin başında Norveçli Dr. Fridtjof Nansen bulunmaktaydı. Norveçli bilim adamı Nansen, kuzey kutup kâşifi ve ayrıca diplomattı.³⁵

³² Gazete Müslümanlardan bahsedilirken sürekli olarak “Müslüman azınlık” tabiri kullanılmakta ve bölgenin subliminal bir mesajla Yunanlılara ait olduğu belirtilmektedir.

³³ “Problem of the Minorities”, “Fethi Bey’s Plan”, “Exchange of Population”, **Daily Telegraph**, September 26, 1922, s.1.

³⁴ Yücel Bozdağlıoğlu, “Türk-Yunan Mübadelesi ve Sonuçları”, **TSA**, Özel Sayı (Ocak 2014), s.14. <https://dergipark.org.tr/pub/tsadergisi/issue/21490/230358>. Erişim Tarihi:16.08.2023.

³⁵ 1919’da Paris Barış Konferansında galip devletler barışın korunması konusunda uluslararası bir örgütün kurulması konusunda anlaşmışlardı ve bu konuda en büyük çabayı Amerika gösterdi. Başkan Wilson göstermişti. İmzalanan barış antlaşmasında uluslararası bir örgütün kurulacağı maddeler arasında yerini aldı ve barışı sağlayacak bu örgüte Millet Cemiyeti adını aldı Emine Tutku Vardağlı, “Doğu-Batı Ekseninde Türk-Yunan Diplomasisi: Lozan Barış Görüşmeleri ve Nansen-Venizelos Mektuplaşmaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XVII, S 34 (Bahar-2017), ss.98-101

25 Eylül 1922 tarihinde Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin yapmış olduğu toplantıda İngiliz temsilci Lord Balfour söz almıştı. Balfour konuşmasında İzmir'de toplanan mülteciler yardım edilmesi, buradan kurtarılması sorununu gündeme taşıdı. Kendisinin edindiği bilgilere göre İzmir'de bulunan Ermeniler ve Rumlar büyük bir tehlike içindeydi yiyecekleri ve barınacak yerleri yoktu. Lord Balfour, burada yaşananların siyasetle ilgili olmadığını sadece insanlık sorunu olduğunu ve kendisinin de insanlık sorunu ile ilgilendiğini belirtti. İki şey istenmekteydi. Bunlardan bir tanesi mültecilerin daha güvenli bir yere gönderilmesi, diğeri ise İzmir'de ya da diğer yerlerdeki mülteciler için yiyecek sağlanmasıydı. Lord Balfour, diğer hükümetler gibi İngiliz Hükümetinin de karşılık beklemeden insanlık adına 50.000 pound yardım yapmaya hazır olduğunu söyledi. Mültecilere yardımların devam etmesi için bağış toplanması gerektiğini her platformda dile getiren Dr. Nansen, Lord Balfour'un vermiş olduğu bu sözü takdirle karşıladığını ifade etti. Toplanan yardımlarla mültecileri taşıyacak gemiler temin edilecek ve beslenme ihtiyaçları karşılanacaktı. Milletler Cemiyetinde Müslümanların temsilcisi İran'dı. İranlı temsilci ile ilgili gazete yer alan haberde *"İran, Yakın Doğu'da meydana gelen talihsiz olaylara karşı katı ve tarafsız bir tutum benimsemiş ve İran delegesi Prens Mirza-ed Downlesh tüm tartışmalarda insanlığın davasını desteklemek için son derece ciddi bir istek göstermişti."* denilmekteydi. Ankara Hükümeti ile İran üzerinden iletişime geçilmesi fikri Lord Balfour'a aitti. Dr. Nansen'de Ankara Hükümetinin Millet Cemiyetine karşı güvenilirliğini sağlama ve iletişime geçme çabası içindeydi. Konsey'de bulunan İsviçre temsilci M. Ador ve Fransa temsilci M. Hanotaux'da Lord Balfour'u bu konuda desteklemiş ve İstanbul'da bulunan mülteciler için toplam 100.000 yardım toplanmıştı. Yeni Zelanda temsilcisi Bay Allen'da hükümeti adına 1.000 pound yardım teklif etmişti. İngiltere'den gelen Bayan Coombe-Tennant kadın ve çocuklarla ilgili beşinci komitenin raporunu sundu. Bayan Coombe-Tennant çok etkili bir konuşma yaptı. Konuşmasında, bütün ülkelerdeki kadınları cemiyetin çalışmalarına ilgi göstermeye çağırdı. Ayrıca Konsey, hükümetlere insan ticaretinin durdurulması için önerilerde de bulundu. Toplantıda Dr. Nansen öncelikli olarak İzmir'de bulunan mültecilerin güvenli bir bölgeye götürülmeleri, daha sonra da beslenme sorunlarının acilen çözülmesi gerektiğini söyledi. Varna'da bulunan 1.000 ton buğdayında güvenli bölgeye gönderilmesinin plan dahilinde olduğunu belirtti. Bu miktarla ancak 200.000 kişinin 14 gün besleyebileceğini fakat sonraki günlerde beslenme sorununun nasıl çözüleceğini de bilmediğini sözlerine ilave etti. İlk olarak yapılması

gereken mültecilerin hayatta kalmalarını sağlamak ve onları güvenli bir yere taşımaktı.³⁶

19 Eylül 1922’de Milletler Cemiyeti Anadolu’dan göç eden Rumların Yunanistan’a ulaştırılmaları ve yardım programının düzenlenmesi için Dr. Nansen’i görevlendirmişti. Dr. Nansen, Anadolu’da bulunan mültecilere yardım etmek için İstanbul’a gitmişti. Anadolu, Trakya ve Yunanistan’daki mülteciler konusunda alınacak önlemlerle ilgili hazırladığı raporunu Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine sunmuştu. Raporda Mustafa Kemal Paşa ile görüşeceğini ve oradan Atina’ya geçeceğini bildirmişti. Fakat Dr. Nansen, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmemiş, Paşa bu görüşmemenin gereksiz olduğunu bildiren telgrafi İstanbul’da bulunan Kızılay Başkanı Hamdi Bey’e göndermişti.³⁷ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 23 Ekim 1922 tarihinde nüfus mübadelesi konusunu prensipte kabul ettiğini bildirmiş, fakat konunun Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülmesi gerektiğini açıklamıştı. Dr. Nansen, Milletler Cemiyetinin Yunanistan’da bulunan temsilci Albay Corfe’ye 13 Ekim 1922’de gönderdiği telgrafta, Mustafa Kemal Paşa’dan cevap almamasının kendisini kaygılandırıldığını ve kendilerine karşı Ankara Hükümetinin güvenini ve tarafsızlığını nasıl kazanacaklarını bilmediğini yazmıştı. Ayrıca Nansen, sadece gayri müslim mültecilere yardımın gündemde olduğunu, Türkiye’ye de yardım yapılmış olsaydı iletişimin daha kolay sağlanabileceği konusunu da mektubuna eklemişti. Dr. Nansen, her ne kadar Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği 40.000 ton un yardımı yapmış ve “*Müslümanlara Yardım Kampanyası*” başlatmış olsa da Ankara Hükümeti ile istediği iletişimi yakalayamadığını da belirtti. Ankara Hükümeti de Milletler Cemiyetinin bu girişimlerine rağmen mülteciler sorununun barış görüşmeleri esnasında çözüme kavuşturulmasını istemekteydi. Dr. Nansen, İstanbul’da bulunan Ankara hükümeti temsilcisi olan Hamdi Bey, Kızılay Başkanı Hamdi Bey ve Refet Paşa ile yapmış olduğu görüşmelerden de bu sonucu çıkarmıştı.³⁸

³⁶ “Lord Balfour’s Appeal”, “Smyrna Refugees”, **Daily Mail**, September 25, 1922, s.11.

³⁷ Nilgün Nurhan Kara, “Türk-Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen”, **Tarih Okulu Dergisi**, C XXXVIII, (Şubat2019), s.497-498. https://www.academia.edu/70995948/Türk_Yunan_Mübadele_Meselesi_nde_Dr_Nansen Erişim Tarihi:17.08.2023; S. P. Ladas, **The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Türkiye**, Macmillian Company, Newyork, 1932, s.334-336.

³⁸ Emine Tutku Vardağlı, agm., s.108-109.

Dr. Nansen'in Yunanistan ve Türkiye arasında nüfus hareketliliği ile ilgili ilk önerisi Yunanistan'daki Müslümanlar ile Anadolu'daki Ortodoksları isteğe bağlı olarak değiş tokuş yapmak ve İstanbul'da yaşayan Rumları bu uygulamadan muaf tutmaktı. Buna karşın Türkiye, İstanbullu Rumların değil, Batı Trakya'da yaşayan Türklerin mübadele dışında tutulmalarını istemekteydi. Çünkü burada yaşayan Türkler azınlık değil, çoğunluktu. Türkiye, Dr.Nansen tarafından hazırlanan öneriyi kabul etmedi. Bunun üzerine Dr. Nansen her iki ülkenin de isteklerini tekrar gözden geçirerek raporunu yeniden düzenledi. Hazırladığı bu yeni rapor Lozan Barış görüşmelerinde 1 Aralık 1922'de Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonunda tekrar ele alındı.³⁹

2. Lozan Barış Görüşmeleri ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1923)

Mudanya'da mütareke koşulları ile ilgili görüşmeler devam ederken Ankara Hükümeti, Müttefiklere nota vererek barış görüşmelerinin 20 Ekim'de İzmir'de yapılmasını önerdi. Fakat bu öneri kabul edilmedi. Müttefikler karşı nota ile barış görüşmelerinin 13 Kasım'da Lozan'da yapılması hususunu Ankara Hükümetine bildirildi. Bununla birlikte 27 Ekim'de Lozan'da yapılması planlanan görüşmelere hem İstanbul hem de Ankara hükümetini davet etti.⁴⁰ 13 Kasım'da başlaması planlanan görüşmeler İngiltere'deki seçimler nedeni ile 20 Kasım'a ertelenmişti. Lozan Barış Konferansına da 25 Ekim 1922'de istifa eden Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) yerine seçilen İsmet Paşa başkanlığındaki Türk delegasyonu katıldı.⁴¹

20 Kasım 1922'de başlayan görüşmelerin amacı, Türkiye ile Yunanistan arasındaki barışı temin ederek, Türkiye ile Müttefikler arasındaki 1914'ten bu yana devam savaş durumunu sonlandırmaktı. 21 Kasım'da yapılan ilk oturumda toplantı usulleri ve taraflar arasında görüşülecek konular ile ilgili üç ana komisyon belirlendi. Bunlardan ilki Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'ydü ve bu komisyona Lord Curzon başkanlık yaptı. İkinci komisyonun başkanı Marki C. Garroni'ydi ve bu komisyonda kapitülasyonlar ve azınlıkların durumu görüşüldü. Üçüncü komisyonun

³⁹ Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423906779.pdf> Erişim Tarihi: 17.08.2023.

⁴⁰ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s.591.

⁴¹ Alev Coşkun, **1922-1923 Diplomat Önü, Lozan**, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2019, s.41.

başkanlığını Pierre Eugene C. Barrere yaptı ve bu komisyonda da iktisadi konular ele alındı.⁴²

22 Kasım 1922'de Lozan'da barış görüşmeleri başladı. Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu Lord Curzon'un başkanlığında toplandı ve Trakya sınırı görüşülmeye başlandı. Komisyonun çalışmaları devam ederken iktisadi ve mali konuların tartışılacağı üçüncü komisyonda toplantılarına 27 Kasım'da başladı. İsmet Paşa 28 Kasım'da iktisadi ve mali komisyonun ikinci oturumunda Osmanlı borçları ve tazminatlar konusunda, 1 Aralık'ta Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi ve savaş esirleri ile rehlinlerin iadesi konusundaki Ankara Hükümetinin görüşleri hakkında bilgi verdi.⁴³

1 Aralık 1922 tarihli oturum Ouchy Şatosunda Lord Curzon'un başkanlığında saat 15.30'da başladı. Lord Curzon, Türkiye-Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi sorununu incelemek üzere komisyonu toplantıya çağırdığını, bu sorunun iki halkın çıkarlarını yakından ilgilendirdiğini ve bu soruna bir an önce çözüm bulmak gerektiğini söyleyerek toplantıyı açtı. Ayrıca Dr. Nansen'in bu sorun ile ilgili Türkiye'yi ve Yunanistan'ın ziyaret ettiğini ve konu ile ilgili görüşmelerde bulunduğunu ve rapor hazırladığını açıkladı. İlk önce raporun Dr. Nansen tarafından okunmasını, gerek görüldüğü takdirde ise Türk ve Yunan heyetlerinin temsilcilerinin konu ile ilgili görüşlerini bildirebileceklerini söyledi.⁴⁴ İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un önerisi üzerine Dr. Nansen hazırladığı raporu okudu. İsmet Paşa, M. Venizelos, M. Barrere ve Lord Curzon konu ile ilgili İtalyan delegenin başkanlığında taslak bir sözleşme hazırlayacaklardı. Dr. Nansen, taraflarca bu sözleşmenin derhal eğer mümkünse şubat ayı sonuna kadar hazırlanması gerektiğini bildirdi. Gazetenin haberine göre asıl sorun aslında “Yunanlıları Küçük Asya'dan çıkartmaktı”. Lord Curzon sözleşmede yer alan tek sorunun savaş esirleri değil, aynı zamanda ülke içindeki siviller olması gerektiğini düşündüğünü söyledi.⁴⁵ 1 Aralık'ta komisyonun toplantısında okuduğu raporunda Dr. Nansen, Yakındoğu'da ekonomik durumun gün geçtikçe kötüleştiği, şimdiye kadar 1.000.000'dan fazla insanın yer değiştirdiği, bu duruma çözüm

⁴² Salahi R. Sonyel, “Lozan'da Türk Diplomasisi (Eylül 1922-Ağustos 1923)”, **Belleten**, (Ocak 1974), C XXXVIII, S.149, s.41-116.

⁴³ Sevtap Demirci, **age.**, s.98/109-122.

⁴⁴ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler**, C I, Çev: Seha L. Meray, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.117-118-119.

⁴⁵ “Interchange Prisoners” December 02, 1922, **The Daily Telegraph**, s.9.

bulunmazsa her iki ülkenin de ekonomik anlamda felakete sürükleneceği, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak yer değiştirmesini, İstanbul'daki Rumların bu değişimin dışında tutulmasını önerdi.⁴⁶ Raporunda mübadelenin her iki ülkenin sorunlarının bir bölümünü özellikle de iktisadi konulardaki sıkıntıları hafifleteceğini belirtti. Mübadele ile ilgili anlaşmanın daha önce Türkiye ve Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmanın örnek alınarak hazırlanması, özel hükümlerin ayrıntıları konusunda karma bir komisyon kurulması burada tartışılması gerektiğini ve karma komisyonu ise iki ülkeden birer temsilci ve Milletler Cemiyetinden de iki temsilciden oluşması konusunda öneri de bulundu.⁴⁷

İsmet Paşa komisyonda yaptığı konuşmada, Dr. Nansen'in okuduğu raporu ilgi ile dinlediğini fakat hazırlanan bu raporun resmi gündemde yer alamadığını, ana konunun savaş tutsaklarının mübadelesi olduğunu, bu raporun özel bir kişi tarafından hazırlandığı için Dr. Nansen'in Türk yetkililer ile ancak bir noktaya kadar görüştüğünü, nüfus mübadelesi sorununun Türkiye'de azınlıklar sorununa bulunacak çözüme bağlı olarak halledilebileceğini, eğer komisyon tarafından bu bağlantı kabul edilirse Türk heyetine zaman verilerek görüşlerini daha sonra açıklayacağını belirtmişti. Lozan barış görüşmeleri tutanaklarında Türkiye ile Milletler Cemiyeti arasında resmi ilişki bulunmadığını, bu nedenle rapora kişisel bakıldığını da ifade etmişti.⁴⁸ Fakat İngiliz basınında bu konu İsmet Paşa, Türkiye'nin Milletler Cemiyetinin otoritesini tanımadığını söyledi şeklinde belirtilmiş ve İsmet Paşa'nın bu söylemi karşısında da Lord Curzon çok kısa bir süre içinde Türkiye'nin Cemiyete üye olacağını açıklamıştı.⁴⁹ Ayrıca, "*Komisyon zorunlu göç konusunda sert önlemler almakta tereddüt etmeyecektir.*" denilmişti. Lord Curzon, 124.000 Türk'ün Batı Trakya'da ikamet ettiğini, Türk sınırları içine dönmek istemediklerini işaret etti ve Türkiye'nin de onları istemediğini söyledi. 300.000 Rum'un da İstanbul'da ikamet ettiğini sözlerine ekledi.⁵⁰

Komisyon, Dr. Nansen'in hazırladığı rapor doğrultusunda nüfus değişimi konusunu başkanlığını İtalyan delege Montagna'nın yapacağı alt komisyona gönderdi. Dr. Nansen komisyonda danışman olarak yerine

⁴⁶ Kemal Arı, *age.*, s.16.

⁴⁷ Yücel Bozdağlıoğlu, *age.*, s.17; Seha L. Meray, *age.*, s.128-129.

⁴⁸ Seha L. Meray, *age.*, s.122.

⁴⁹ "Turks and Exchange Populations", *Western Morning News*, December 02, 1922, s.5.

⁵⁰ "Compulsory Migration", *The Daily Telegraph*, December 02, 1922, s.9.

alırken, komisyonun bir Türk ve bir de Yunan üyesi bulunmaktaydı. 2 Aralık 1922’de yapılan alt komisyon toplantısında Türk delegasyonu nüfus değişimi konusunu Patrikhane sorunu ile birleştirmek istedi. Türkiye’nin isteği Patrikhanenin İstanbul dışına çıkarılması idi ki bu fikir başta Yunan delegeleri olmak üzere reddedildi. Yunan ve Türk delegasyonunun tartıştığı ve fikir ayrılığına düştüğü konulardan biri de mübadelenin sınırları ile ilgiliydi. Ayrıca bu toplantıda Türk delegasyonu İstanbul’daki bütün Rumlara değişimin uygulanmasını ve Batı Trakya’daki Müslümanlarında değişimden ayrı tutulmasını istedi.⁵¹ Lincolnshire Echo gazetesinin 1 Ocak tarihli sayısında Türklerin esaret altında ölmektense son kurşunlarına kadar savaşmaya kararlı oldukları, azınlıklarla ilgili nüfus mübadelesi ilkesini onayladıkları, ancak ülkede sorun yaratan hatta refah için ölümcül olduğu kanıtlanmış olan entrika ve ihanetin toplanma noktası Yunan Patrikhanesinin varlığını sürdürmesini reddettiklerihaberi yayınlandı.⁵²

Lozan’da taraflar arasında nüfus mübadelesi konusu tartışılırken The Manchester Guardian’ın Anadolu’ya gönderdiği muhabirlerinden biri olan Arnold Toynbee, 1921 yılında Oxford Üniversitesinde Yunan tarihi profesörü olarak görev yaparken, aynı yıl bu görevinden ayrılarak Anadolu’ya Türk-Yunan Savaşını izlemek üzere gönderildi.⁵³ Sekiz ay boyunca Mora, Makedonya, İstanbul, Yunan işgali altında bulunan İzmir’i görme imkânına sahip oldu. Anadolu’yu ve Türk-Yunan savaşını gözleme imkanına sahip olan Toynbee, aynı gazetenin 5 Aralık tarihli sayısına nüfus değişimi hakkında kaleme aldığı yazısında millet sistemi hakkındaki görüşlerini dile getirdi. Anadolu’da yaşayan Rumların göçü Toynbee’ye göre çok trajedik bir olaydı ve ne yazık ki bu tek örnekte değildi. Göç, Yakın ve Orta Doğu’da bir asır ya da daha fazla süredir devam eden ulusların yer değişiminin bir parçasıydı. Toynbee, göçe neden olan gerekçeler ile ilgili şu sözleri sarf etmişti. “*Hindistan’da ve Rusya’nın büyük bir bölümünde olduğu gibi Yakın ve Orta Doğu’da bölgesel olarak birlikte ve homojen ulusal gruplar bizim için istisnaydı ve hala da öyleler. Diller ve ırklar, dünyanın bizim bölgemizde olduğu gibi açıkça tanımlanmış sınırları olan arazilerde ortaya çıkmamıştı. Bunlar aynı ovalarda, vadilerde, şehirlerde ve limanlarda şehirlerde zengin, fakir, tamirci, terzi, asker olarak içiçe yaşarlar.*

⁵¹ Ömer Budak, agm., s.137-138; Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.332-333.

⁵² “Angora & Lausanne Year’s Stormy End”, **Lincolnshire Echo**, January 1, 1923, s.6.

⁵³ Arnold Joseph Toynbee, **Türkiye’de ve Yunanistan’da Batı Meselesi**, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.XLI.

O zamanlarda Türkler, Bulgarlar ve Yunanlılar aynı sınırlara sahip aynı topraklarda yaşıyorlardı. Sina Yarımadası'ndan Kudüs'e, Arnavutluk'tan Moldovya'ya kadar Ortodoks Kilisesi'nin din adamları Yunanlılardı. Bu sınırlar içerisinde Bulgarlar, Romanyalılar, Arnavutlar, Türkler, Araplar ve diğer topluluklar vardı. Tüccar Yunanlılar, toprak ağaları Türkler, Bosnalılar Arnavutlar ve Kürtlerdi. Ayrıca Türkler ve Bulgarlar arasında köylüler ve tımar sahipleri de vardı. Gemiciler ise Rumlar ya da Lazlardı..." Ulus devlet ve ulusal sınırlar ve milliyetçilik tanımları içinde millet sisteminin Batı'dan ithal edilen büyük bir muzafferiyet kazanan ulusçuluğu reddettiğini, bu nedenle Yakın Doğu halklarının kendi bölgelerinde bir araya gelene kadar iç göçün kaçınılmaz bir gerçek olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtmişti. Göçün gerçekleşmesi için hem iyi bir organizasyona hem de büyük ölçekte mali desteği acil ihtiyaç vardı. Çünkü en önemli sorun ekonomikti ve bu sorunu çözmek için derhal gerekli tedbirler alınmalıydı. Toynbee'ye göre, millet sistemi içinde gerçekleşecek bu ayırım beraberinde ticaretin de ayrılması anlamını taşımaktaydı. Mutsuz mülteciler, sadece yaşam alanları değiştirmeyecek ayrıca hayatlarını devam ettirmenin yeni yolunu da öğreneceklerdi. Dr. Nansen aslında cesurca bu sorun ile mücadele etmekteydi. Bu önemli sorunun çözümünde Dr. Nansen'in bütün Batılı güçlerin desteğine ihtiyacı vardı. Özellikle de mültecilerin ihtiyacını karşılayacak kaynakların tek başına sahip olan Amerika'nın desteğine ihtiyacı duymaktaydı.⁵⁴

Dr. Nansen, beklenmedik bir şekilde Lozan'da ayrıldı. Büyük bir olasılıkla Nobel Barış Ödülüne layık görüldüğü ve ödülü almak için görüşmelerden ayrıldığı haberde belirtildi.⁵⁵ Dr. Nansen büyük işler başarmıştı. Bunlar arasında savaş esirlerinin evlerine dönmeleri, Anadolu ve Trakya'daki mültecilere yardım, Rusya'da kıtlıkla mücadele edilmesi gibi konular yer almaktaydı. Ödül töreninde Dr. Nansen, derin duygular içinde olduğunu belirten bir teşekkür konuşması yaptı. Bu konuşmasında özellikle Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'ne, Amerikan Kızıl Haçı'na, farklı ülkelerdeki Kızıl Haç derneklerine teşekkür etti. Aynı haber başlığı 11 Aralık 1922 tarihinde de verilmişti.⁵⁶ Dr. Nansen barış ödülü olarak 3.000 sterlin almış ve bunu Milletler Cemiyeti Yakın Doğu Mülteciler

⁵⁴ "Intermigration in the Near East", "A Century's "Wandering of the Nations", **The Guardian**, December 05, 1922, s.8.

⁵⁵ "Dr. Nansen and the Nobel Prize", **The Guardian**, December 07, 1922, s.12.

⁵⁶ "Nobel Peace Prize, Awarded to Dr. Nansen", **Daily Telegraph**, December 11, 1922, s.6; "The Nobel Prize", **Evening Despatch**, December 11, 1922, s.4; "Dr. Nansen's Reward", **Western Morning News**, December 11, 1922, s.5.

Komisyonuna başılamıştı. Hemen sonrasında İngiliz Hükümetine başvurarak Milletler Cemiyetindeki İngiliz temsilci Lord Balfour’un vermiş olduğu söz üzerine İngiliz Hükümetinin de gerekli yardımı yapmasını istemişti. Çünkü Balfour, Konsey toplantısında Milletler Cemiyetine üye ülkelerin yapacağı bağış miktarının iki katı fazla bağışın ülkesi tarafından yapılacağı konusunda söz vermişti.⁵⁷

İngiliz basında binlerce kişinin Karadeniz’deki limanlarda yok olduğu haberleri yer almakta ve haberlerin gazetelerin İstanbul’da bulunan özel muhabirinden geldiği ifade edilmekteydi. Konu ile ilgili Guardian’da yer alan haber, “*Anadolu’daki mültecilerin durumu her geçen gün daha da vahimleşiyor*” cümlesiyle başlanılmıştı. Ankara Hükümetinin mültecilerin Anadolu’dan ayrılması için belli bir zaman aralığı belirlediği ve bundan sonra hiçbir mültecinin ayrılmasına da izin vermeyeceğini ilan ettiği söylenmişti. Süre 30 Kasım’da sona ermiş ancak Amerikan müdahalesi sayesinde müzakereler yeniden açılmış ve Ankara Hükümeti, mültecilerin 31 Aralık’a kadar Yunan gemileri ile yola çıkmasına izin vermişti. Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti ise İstanbul’da mültecilerin daha fazla ilerlemeden önce beslenmeleri ve dinlenmeleri için toplanma kampları kurdu. Fakat haberde anlaşmanın Türkler tarafından bozulduğu ve dört Yunan gemisinin Karadeniz limanlarında Kasım’ın 30’undan bu yana beklediği belirtilmişti. Sonrasında bu gemiler geri dönmüş ve Haliç’e demirlemişti. 50.000 kadar mülteci Karadeniz limanlarında yardım gelmesini bekledi, fakat yardım gelmedi. Şimdi ise Ankara Hükümeti, mültecilerin belirli sürede o bölgeden çıkmadıkları takdirde tekrardan iç bölgelere geri gönderileceğini beyan etti. Bunun anlamı binlerce yaşlı erkek, kadın ve çocuğun açlıktan ve hastalıktan ölmesiydi. Bu zorlu şartlarda mültecilerin sağ salim evlerine dönmelerinin çok zor olduğu belirtilmişti. Haberde Anadolu’nun Akdeniz limanlarından kesin bilgilerin gelmediği de belirtilmişti. Bu konuda Ankara Hükümeti ikiyüzlülükle suçlandı ve “*Mültecilerin gitmesini izin verme konusunda isteksiz mi yoksa Yunan gemilerini limanlarına almayı ret mi ediyor bu konuda bir şey söylemek mümkün değildi.*” denilmişti. Guardian gazetesinin haberinde “*Ankara Hükümeti Hristiyan kadınların, çocukların ve yaşlı erkeklerin ayrılmalarına izin verirken, onlara bakanlara da tehditlerle veya fiilen kötü muamele ile evlerinden kovdu*” denilmekteydi.⁵⁸ Bununla birlikte, haberin içinde İngiliz kamuoyunu Türklere karşı olumsuz yönde etkilemek istediği açıktı.

⁵⁷ Emine Tutku Vardağlı, *age.*, s.102.

⁵⁸ “Turks Turn Back Greek Relief Ships”, “Thousands Perishing at Black Sea Ports”, *The Guardian*, December, 07, 1922, s.12.

İngiltere'nin Lozan görüşmelerindeki mücadelesinin desteklenmesi için satır aralarında verilen bilgiler önemliydi. Lord Curzon görüşmeler esnasında Türk delegasyonunun bağımsızlığı ve özgürlüğünü tüm dünyaya tescil etme konusundaki kararlığı karşısında yorgun düşmüştü. Yine gazetenin İstanbul'da bulunan özel muhabirinden "*Turkish Detention of Refugees*" başlığını taşıyan haberinde Refet Paşa ile İngiliz, Fransız ve İtalyan generallerin genel merkezde konuyu aralarında tartıştıkları, muhabir kendisinin anladığına göre bekleyen mültecilerin gitmelerine izin verildiğini, fakat Osmanlı tebaası olan Rum ve Ermenilerin kararğâhın kararına kadar çıkmalarına izin verilmeyeceğini belirtti.⁵⁹

Lozan barış görüşmelerine yeni yıl kutlamaları nedeniyle ara verildi. Kutlamalar sonlanır sonlanmaz da nüfus mübadelesi ve azınlıklar alt komisyonun da görüşmeler başladı. 3 Ocak'ta Lord Curzon'un dönmesi beklenmekteydi ve onun dönüşüne kadar da önem taşıyan hiçbir girişimde bulunulmadı.⁶⁰ Genel beklenti ilk adımın Türkler tarafından atılacağı yönündeydi. Fakat Ankara'dan şu ana kadar bir haber gelmemişti. O halde geleceğe dair spekülasyon yapmanın pek de mümkün olmadığı gazetelerde yayınlanan haberler arasındaydı.⁶¹ Daily Mail gazetesinin "*Curzon Returns to Lausanne*" ve "*After Talk with Bonar Law*" başlıklı haberinde de Belçika başbakanının konferansa katılmak için dün gece geldiği ve Lord Curzon'un İngiltere Başbakanı Bonar Law'a anlaşmanın yeniden tesis edilmesi için samimi bir çaba gösterilmesi gerektiği konusunda bilgi verdiği, Fransız Kabinesinin kendi programlarının Müttefik Konferansına sunulmasını onayladığı bilgisi paylaşıldı. Daily Mail'in Paris'ten gelen aynı günlü bir başka haberinde Lord Curzon'un önerileri hakkında bilgiler verilmişti.⁶²

Komisyonun 10 Ocak 1922 tarihli oturumu da Lord Curzon başkanlığında Ouchy Şatosunda saat 11.00'de toplandı. Komisyona nüfus mübadelesi ile ilgili alt komisyonun hazırladığı rapor sunuldu. Rapor, M. Montagna'nın başkanlığında 8 Ocak tarihinde hazırlanmıştı. Alt komisyon üç farklı sorunla uğraşmıştı ki bunlardan biri de nüfus mübadelesi idi. Alt komisyonda hem Yunan hem de Türk uyruklu bütün Rumların İstanbul'da kalmaları, 30 Ekim 1918'den sonra İstanbul'a gelmiş olan Rumların bu kural

⁵⁹ "Turkish Detention of Refugees", **The Guardian**, December, 07, 1922, s.12.

⁶⁰ "The Lausanne Conference", **Derby Daily Telegraph**, January 2, 1923, s.4.

⁶¹ "Resumed Sitting, Waiting for Turks at Lausanne", **Today Express and South Davon Echo**, January 3, 1923;

Midland Telegraph, January 2, 1923, (sayfa numarası okunamadı).

⁶² "Curzon Returns to Lausanne", "After Talk With Bonar Law", **Daily Mail**, January 3, 1923, s.7; "All Quite at Lausanne", **Daily Mail**, January 3, 1923, s.8.

dışında tutulmaları, Evrensel Patrikliğin İstanbul dışında olması tartışılmıştı. Komisyon başkanı M. Montagna çözüme ulaşmayan sorunları ana komisyona havale etti.⁶³ 10 Ocak tarihli oturumda Lord Curzon’un Patrikhanenin politika ile uğraşmayacağına dair teminat vermesi sorunun çözümünde büyük yol alınmasını sağladı.⁶⁴ Bu teminat gazete manşetlerine “*Rum Patriği İstanbul’da kalacak, ancak dünyevî gücünden yoksun bırakılacak ve Rum sakinlerinin İstanbul’da kalmasına izin verilecektir*” şeklinde yansıdı.⁶⁵

Lord Curzon’un komisyon görüşmeleri hakkında kabineyi bilgilendirmek için Londra’ya gideceği konusu ortalarda konuşulurken bu söylentinin gerçek dışı olduğu ve geçen Kasım ayından bu yana Lord Curzon’un Lozan’dan ayrılmadığı bilinmekteydi. *Western Daily Press*’in 16 Ocak tarihli nüshasında da konu ile ilgili Lord Curzon’un Lozan’a gittiğinden bu yana bir gün dahi tatil yapmadan yoğun bir şekilde çalıştığı ve Lozan’dan sadece Bonar Law ile görüşmek üzere ayrıldığı haberi yer almıştı.⁶⁶

16 Ocak tarihli İngiliz gazetelerinin sütunlarına genel olarak bakıldığında Lozan’dan gelen telgraflarda Müttefiklerin nüfus mübadelesini gerçekleştirmek için nihai taslak önerilerini Yunanlılara ve Türklere ilettikleri ve komisyonun Türk ve Yunanlılara Müttefiklerin önerilerini incelemeleri için yeterli süre tanımak amacıyla toplanmadığı ile ilgili haberlere rastlanırken⁶⁷, bir yandan da Türklerin Lozan’da ahali değişimi ile ilgili protokolü kabul ederek imzaladıkları bilgisi yer almaktaydı.⁶⁸

Birmingham Gazette’nin 19 Ocak tarihli nüshasında ise, “*Headway at Lausanne*” başlığı altında komisyonun, nüfus mübadelesiyle ilgili çetrefilli sorunlar üzerinde fiilen tam anlaşmaya vardığı, altı maddenin daha onaylandığı ve diğerlerinin çoğunda anlaşmanın ufukta görünmeye başladığı aktarılmıştı. Haberin devamında komisyonun iki toplantı daha yapması gerektiği ve bu toplantıların sonunda hazırlanan taslak metnin hem Türkler hem de Yunanlılara tarafından imzalandıktan iki hafta sonra onaylanarak

⁶³ Seha L. Meray, *age.*, I, s.330-342.

⁶⁴ Ömer Budak, *age.*, s.137.

⁶⁵ “Importanat Agreement at Lausanne”, *Citizen*, January 10, 1923, s.7.

⁶⁶ “Lord Curzon Task”, *Western Daily Press*, January 16, 1923.

⁶⁷ “To Aid Lord Curzon”, *Birmingham Gazette*, January 16, 1923, s.1.

⁶⁸ “Turks and Exchange Population”, *Citizen*, January 16, 1923, s.7.

yürürlüğe girmesinin beklendiği de belirtilmişti.⁶⁹ Aynı konu ile ilgili Manchester Guardian 20 Ocak tarihli “*Compulsory Migration in Near East*”

Başlıklı haberinde de çalışan tek alt komisyonun nüfus mübadelesi alt komisyonu olduğu, yapılan müzakerelerin başarı ile sonuçlanmasının umulduğu hatta yarın nihai bir anlaşmaya varılabileceği bildirilmişti. Buna rağmen Küçük Asya’dan Yunanistan’a ve Makedonya’dan Küçük Asya’ya yaklaşık bir milyon insanın bu zorunlu hareketine karşı büyük itirazlar devam etmekteydi. Alt komisyonda çalışan delegeler, yaşanacak zorlukların bilincinde olarak çalışmalarını sürdürmekte, zorunlu göç konusunda almış oldukları karardan vazgeçmeden yollarına devam etmekte ve göç edecek kimselere hem Türkler hem de Yunanlılar mümkün olan en büyük garantiyi vermekte oldukları haberin devamında yer almaktaydı.⁷⁰

21 Ocak’ta Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda yapılan tartışmalar görüşmelerin tıkanmasına neden oldu. Görüşmelerde yaşanacak herhangi bir kopuşun İngilizleri endişelendirdiği konusunu haberde görmek mümkündü. Çünkü onlar böyle bir kopuşta Amerikalılar ve Türklerin aralarında ayrı bir antlaşma imzalayacaklarını düşünmekteydi.⁷¹ Bir günlük aradan sonra 22 Ocak’ta Western Evening Herald’da Mübadele Komisyonunun saat 11.00’de özel bir toplantı yapacağı ve sonrasında da aynı konuları görüşmek üzere alt komisyonun toplanacağı haberi yer aldı.⁷²

Guardian’ın 22 Ocak tarihli “*Decisive Week at Laussane*” başlıklı haberinde Fransız temsilci Bombard’ın, mali konularda yaşanan çıkmazı Poincare’ye açıklamak için İngiliz uzmanı eşliğinde Paris’e gittiği, Daimî Dışişleri Müsteşarı Eyre Crowe’un da Lord Curzon üzerindeki baskıyı hafifletmek için Lord Curzon’a katılmak üzere aynı tarihte Lozan’a ulaştığı, Bompard’ın Paris’ten döndüğünde İsmet Paşa ile görüştüğü bilgisine yer verilmişti. Fransız delege, Paris ziyaretinin sonucundan memnundu. 23 Ocak’ta nüfus ve savaş esirleri mübadelesi ve müttefik mezarlıkları sorunu alt komisyonda tekrar tartışmaya açıldı. Bu uzun tartışmalar sonrasında istenilen sonuca ulaşılabileceği düşünülüyordu. Ayrıca gazetenin haberinde 1920’de yapılan Yunan nüfus sayımından elde edilen bilgilerin mübadele için aydınlatıcı olacağı yazılmıştı. “*O zamanlar orta Makedonya’daki Türk*

⁶⁹ “Headway at Lausanne”, **Birmingham Gazette**, January 19, 1923, s.1.

⁷⁰ “Compulsory Migration in Near East”, **The Manchester Guardian**, January 20, 1923, s.10.

⁷¹ “French Annoyed over Turk Frontier Question”, **The Weekly Dispatch**, January 21, 1923, s.1.

⁷² “Lausanne Consultation”, **Western Evening Herald**, January, 22, 1923, s.1

*nüfusu 80.000, Batı Makedonya’da 72.000 ve Struma vadisi dahil Trakya’da 112.000 olarak belirlenmişti.”*⁷³

Mübadale Alt Komisyonunun 25 Ocak tarihli oturumunda, Türklerin artık Helen tebaasının Türkiye’nin herhangi bir yerinden sınır dışı edilmesinde ısrar etmemesi konusunda bir anlaşmaya varıldı. Türkler, mübadale alanını Struma’ya kadar genişletme iddialarını da geri çekti. Sonuç olarak, Batı Trakya’nın sınırı Mesta’da kaldı.⁷⁴

25 Ocak’ta Guardian gazetesinde yer alan haberde Türklerin Montagna’nın başkanlığındaki Mübadale Alt Komisyonunda çok uzlaşmacı bir tavır sergiledikleri, çözüme kavuşturulmamış olan sorunlarda Yunanistan’ın bakış açısını kabul ettikleri-bu cümlede Türklerin ılımlı davranışının yenilgiyi kabul etmek olduğunun gözden kaçırılmaması gerekmektedir- böylece alt komisyonda artık anlaşmaya varıldığı ifade edilmişti. Sonuç olarak, Yunanlılar ve Türkler arasında nüfus mübadelesine ilişkin özel bir sözleşme, aynı anda sivil rehinelere ve savaş esirlerinin mübadelesine ilişkin başka bir özel sözleşme daha imzalanacaktı. Bu son bahsedilen sözleşme derhal yürürlüğe girecek ve Yunanlılar, 4.000 Türk rehineyi gecikmeden Türkiye’ye iade edecekti. Habere göre, mübadale konusunda varılan anlaşma Türkiye’nin yararınaydı. Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi’nin ancak barış antlaşmasının imzalanmasından sonra yürürlüğe gireceği bilgisine de yer verilmişti.⁷⁵

29 Ocak’a gelindiğinde The Daily Telegraph, “*Exchange Population*”, başlığı altında Türkiye ve Yunanistan’dan iki inancın ve 200.000 evin köklerinden sökülmesini denetleyecek özel görevli Kızıl Haç Komisyonu olacağını, 1912’den önce tahliye edilen Türklere daha fazla tazminat verilmesi için göçün ne zaman başlaması gerektiğine ilişkin anlaşmanın ayrıntıları, Struma ile Mesta arasındaki yarımada yaşayan Türklerin göçlerinin sonuna kadar ertelenmesi konusunda bilgi vermişti.⁷⁶ Aynı gün, konferansın genel kurulunda Yunan ve Türklere anlaşma taslağı sunulacaktı. Antlaşma maddelerinin birleştirildiği ve bu maddelerin Müttefiklerin kesin kararları olduğu açıkça belirtilecekti. Müttefik delegasyon başkanlarının komisyonlarda yapılan çalışmalar hakkında bilgi verdikten sonra Lozan’dan ayrılması beklenmekteydi. Müttefikler, iki aylık aralıksız çalışmışlar ve

⁷³ “Decisive Week at Laussane”, **The Guardian**, January 22, 1923, s.9.

⁷⁴ “Population Agreement”, **Western Mail**, January 25, 1923, s.7; “Agreement on Exchange of Population”, **Western Mail**, January 25, 1923, s.7.

⁷⁵ “Turks Obstinate on Mosul”, “Return of Hostage”, “Good Bargain Made with Greeks”, **The Guardian**, January 25, 1923, s.8.

⁷⁶ “Exchange Population”, **The Daily Telegraph**, January 29, 1923, s.9.

anlaşma ile ilgili üzerine düşün görevleri yerine getirmişlerdi. Gazetenin haberine göre, Lord Curzon, adil ve hızlı bir barışı gerçekleştirmek için aralıksız çaba göstermişti.⁷⁷

Lozan görüşmeleri devam ederken 30 Ocak 1923'te iki mukavele ve 19 maddeden oluşan “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol”-“Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme” imzalandı. Günümüzde “Nüfus Mübadelesi” olarak da isimlendirilen bu sözleşme Türkiye ve Yunanistan arasındaki göç ile ilgili ilk hukuki resmî belgedir.⁷⁸ Lozan Barış Antlaşması ile kabul edilen protokolün birinci maddesi ile “İstanbul’da oturan Rumlar ile Batı Trakya’da oturan Müslümanlar dışında, Türk topraklarına yerleşmiş olan Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesi” kabul edilmişti.⁷⁹ Bu kimselerden hiçbiri Yunan ve Türk Hükümetinin izni olmadan geri dönmeyecekti. İstanbul’da oturan Rumlar ve Batı Trakya’da oturan Müslümanlar mübadele kapsamı dışında tutulmuşlardır.⁸⁰ İmzalanan protokol gereğince göçü denetlemek, taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesi ile ilgilenmek adına Türk ve Yunan resmi temsilcilerden oluşan Karma Komisyon (Muhtelit Mübadele Komisyonu) kuruldu ve bu komisyon ilk toplantısını 12 Temmuz 1924’te İstanbul’da yaptı.⁸¹ Milletler Cemiyeti tarafından aday gösterilecek olan üç Yunan, üç Türk ve bir tarafsız üyeden oluşan Karma Komisyonun omuzlarına çok büyük bir görev yüklenmişti. Bu komisyon, göçmenlerin yanlarında götürülemeyen tüm mallarının kıymetini bilmek ve onlara hükümet tarafından yeterli bir tazminat ödenmesini sağlamak görevini de üstlenmişti.⁸²

Sonuç olarak, 1.400.000 Anadolu Rum’u, 400.000 Yunanistan’da yaşayan Müslüman şimdiki kadar yaşamış oldukları topraklardan ayrılarak zorunlu bir şekilde yer değiştirmişlerdi. Uluslararası hukuk temeline oturan

⁷⁷ “Protracted Lausanne Discussions”, *Western Morning*, January 23, 1923, s.5.

⁷⁸ Renee Hirschon, “Ege Bölgesi’ndeki Ayrışan Halklar”, *Ege’yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Ed: Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.10.

⁷⁹ Cihan Özgün, İbrahim Hamaloğlu, “Mübadele Deneyimi ve Amerikan Basımında Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Tespitler”, *Mübadele Göçmenleri ve Bursa*, Ed: Hacer Karabağ, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2019, s.58-59.

⁸⁰ Kemal Arı, *age.*, s.19. Sözleşmede 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmiş ya da göç etmesi gereken bütün gerçek ve tüzel kişiler göçmen olarak tanımlanmıştır. Göçmenler bırakıp gittikleri ülkenin uyrukluğunu getireceklerdir. Göçmenler taşınır mallarını yanlarında götürmekte serbesttirler. Bunlardan giriş ve çıkış vergisi alınmayacaktır.

⁸¹ Cihan Özgün, İbrahim Hamaloğlu, *age.*, s.59.

⁸² “Compulsory Migration in Near East”, *The Manchester Guardian*, January 20, 1923, s.10.

ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile yeni devlet uluslararası arenada kimlik elde etmeyi başarmıştı. Anlaşmanın imzalanması ile taraflar arasındaki tüm sorunlar çözülmüş değildi. Özellikle Türkiye ve Yunanistan arasında mübadele, Patrikhane, azınlıklar, mübadillerin ve azınlıkların mal varlıkları ile ilgili sorunlar iki ülkeyi 1929 yılında savaşın eşiğine getirmişti. 1925 ve 1930 tarihli Ankara ve Atina Anlaşmaları ile bahsi geçen konuların çözümlenmesi için düzenlemeler getirirse de çok da başarı kaydedildiği söylenemez.⁸³ 1923’ten 1930 yılına kadar Yunanistan’dan Türkiye’ye yaklaşık 463.534 kişi gelmiştir. 9 Aralık 1933’te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan Karma Komisyonun Kaldırılmasına Dair Antlaşma ile mübadele işlemleri 19 Ekim 1934 tarihinde resmen sonlandırılmıştır.⁸⁴

31 Ocak’ta ikinci ve üçüncü komisyonlarda oturum yapılmış ve müştereken yapılan bu oturumda şimdiye kadar ele alınan konuların tamamı masaya yatırılmıştı. 161 madde ve buna ilaveten yedi ek Türk delegasyonuna verildi. Ortak yapılan bu oturumda komisyon başkanları tek tek söz alarak kendi sorumluluk alanı içinde olan komisyonlarda yapılan görüşmeleri ve alınan/alınamayan sonuçlar hakkında bilgi verdiler. Bu durum karşısında İsmet Paşa cevap üzere bir hafta süre istedi. Bu isteğin hemen ardından oturuma ara verilmiş ve İsmet Paşa’ya bir haftalık sürenin verilmeyeceğini 4 Şubat’a kadar kesin cevaplarını vermeleri gerektiği bildirilmişti. Görüşmelerin kesilmesini ana nedeni kapitülasyonlardı. Müttefikler maalesef Lozan’da gücünü askeri başarılarından alan ve bu başarısını siyasi başarı ile taçlandırmak isteyen Türk delegasyonun önüne yumuşatılan Sevr maddelerinin dayatılamayacağını henüz idrak etmiş değildi. İsmet Paşa 4 Şubat’ta kaleme almış olduğu rapor ile son neticeyi bildirdi. Tam bağımsızlıktan vazgeçilemezdi. Görüşmeler sonlandı ve taraflar ülkelerine döndü.⁸⁵

⁸³ Damla Demiröz, *age.*, s.13-14.

⁸⁴ Yücel Bozdağlıoğlu, *age.*, s. 24.

⁸⁵ “Turks Desire Peace”, *Western Morning*, January 23, 1923, s.5; M Cemil Bilsel, *Lozan*, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s.102-110.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

“Panderma Fired”, **The Western Daily Press**, September 21, 1922.
(Sayfa numarası okunamadı)

“British Cabinet and Near East War”, **Daily Herald**, September 15, 1922, s.1.

“A German Comment”, **Birmingham Gazette**, September 13, 1922, s.1.

“No Turkish Troops to Cross the Sea of Marmara”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

“Kemal Beware”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

“General Pelle and Kemal”, **The Daily Telegraph**, September 22, 1922, s.9.

“Allies Paris Decision – To Call Conference On Türkiye Peace- The Situation at Constantinople- Sudden Cabinet Council”, **The Western Daily Press**, September 21, 1922.

“Points for Discussion”, **The Daily Telegraph**, October 3, 1922. (Sayfa numarası okunamadı)

“Great Britain Preparing for the Worst”, **The Manchester Guardian**, September 29, 1922, s.7.

“Generals’ Council Begins”, **Evening Standart**, October 3, 1922, s.1.

“Meeting Poincare”, **Evening Standart**, October 3, 1922, s.1.

“A Greek Appeal”, **Birmingham Gazette**, September 12, 1922, s.1.

“Turk Atrocities”, “Raid on American Girls’ College”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

“Reign of Terror in Smyrna”, “Fire and Murder”, **Birmingham Gazette**, September 16, 1922, s.1.

“Alleged Greek Atrocities”, **Birmingham Gazette**, September 13, 1922, s.1.

“Problem of the Minorities”, “Fethi Bey’s Plan”, “Exchange of Population”, **Daily Telegraph**, September 26, 1922, s.1.

“Lord Balfour’s Appeal”, “Smyrna Refugees”, **Daily Mail**, September 25, 1922, s.11.

“Interchange Prisoners” December 02, 1922, **The Daily Telegraph**, s.9.

“Turks and Exchange Populations”, **Western Morning News**, December 02, 1922, s.5.

“Compulsary Migration”, **The Daily Telegraph**, December 02, 1922, s.9.

“Angora& Lausanne Year’s Stormy End”, **Lincolnshire Echo**, January 1, 1923, s.6.

“Intermigration in the Near East”, “A Century’s “Wandering of the Nations”, **The Guardian**, December 05, 1922, s.8.

“Dr. Nansen and the Nobel Prize”, **The Guardian**, December 07, 1922, s.12.

“Nobel Peace Prize, Awarded to Dr. Nansen”, **Daily Telegraph**, December 11, 1922, s.6.

“The Nobel Prize”, **Evening Despatch**, December 11, 1922, s.4.

“Dr. Nansen’s Reward”, **Western Morning News**, December 11, 1922, s.5.

“Turks Turn Back Greek Relief Ships”, “Thousands Perishing at Black Sea Ports”, **The Guardian**, December, 07, 1922, s.12.

“Turkish Detention of Refugees”, **The Guardian**, December, 07, 1922, s.12.

“The Lausanne Conference”, **Derby Daily Telegrap**, January 2, 1923, s.4.

“Resumed Sitting, Waiting for Turks at Lausanne”, **Today Express and South Davon Echo**, January 3, 1923;

Midland Telegraph, January 2, 1923. (Sayfa numarası okunamadı).

“Curzon Returns to Lausanne”, “After Talk With Bonar Law”, **Daily Mail**, January 3, 1923, s.7.

“All Quite at Lausanne”, **Daily Mail**, January 3, 1923, s.8.

“Important Agreement at Lausanne”, **Citizen**, January 10, 1923, s.7.

“Lord Curzon Task”, **Western Daily Press**, January 16, 1923. (Sayfa numarası okunamadı).

“To Aid Lord Curzon”, **Birmingham Gazette**, January 16, 1923, s.1.

“Turks and Exchange Population”, **Citizen**, January 16, 1923, s.7.

“Headway at Lausanne”, **Birmingham Gazette**, January 19, 1923, s.1.

“Compulsory Migration in Near East”, **The Manchester Guardian**, January 20, 1923, s.10.

“French Annoyed over Turk Frontier Question”, **The Weekly Dispatch**, January 21, 1923, s.1.

“Lausanne Consultation”, **Western Evening Herald**, January, 22, 1923, s.1

“Decisive Week at Lausanne”, **The Guardian**, January 22, 1923, s.9.

“Population Agreement”, **Western Mail**, January 25, 1923, s.7.

“Agreement on Exchange of Population”, **Western Mail**, January 25, 1923, s.7.

“Turks Obstinate on Mosul”, “Return of Hostage”, “Good Bargain Made with Greeks”, **The Guardian**, January 25, 1923, s.8.

“Exchange Population”, **The Daily Telegraph**, January 29, 1923, s.9.

“Protracted Lausanne Discussions”, **Western Morning**, January 23, 1923, s.5.

“Compulsory Migration in Near East”, **The Manchester Guardian**, January 20, 1923, s.10.

Turks Desire Peace”, **Western Morning**, January 23, 1923, s.5;

“The Greek Refugees, Free Church Appeal”, **The Manchester Guardian**, January 11, 1923,

Kitap ve Makaleler

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.7.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006, s.38.

Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

Balcı, Meral, “İngiltere Başbakanı David Lloyd George’un Birinci Dünya Savaşı Anıları ve Osmanlı İmparatorluğu’na Dair Düşünceleri”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (Temmuz 2016), C VI, S.12.

Bıyıklıoğlu, Tefik, **Trakya’da Millî Mücadele**, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

Bozdağoğlu, Yücel, “Türk-Yunan Mübadelesi ve Sonuçları”, TSA, Özel Sayı (Ocak 2014), s.14.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/issue/21490/230358>. Erişim Tarihi:16.08.2023.

Budak, Ömer, “Mübadele Meselesi ve Lozan’da Çözümü”, <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423906779.pdf> Erişim Tarihi: 17.08.2023.

Çoşkun, Alev, **1922-1923 Diplomat İnönü, Lozan**, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2019.

Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Demirözü, Damla, **Savaştan Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye Yunanistan İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Erdem, Nilüfer, **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)**, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Gölçen, Salim, “Millî Mücadele’de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, S 23, s.93.
https://ctad.hacettepe.edu.tr/12_23/4.pdf, (Erişim Tarihi:17.08.2023).

Hirschon, Renee “Ege Bölgesi’ndeki Ayrışan Halklar”, **Ege’yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Ed: Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kara Nilgün Nurhan, “Türk-Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen”, **Tarih Okulu Dergisi**, XXXVIII,(Şubat2019).

498.https://www.academia.edu/70995948/Türk_Yunan_Mübadele_Meselesi_nde_Dr_Nansen (Erişim Tarihi:17.08.2023)

Koçak, Cemil, Siyasi Tarih (1923-1950), **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980)**, IV, Ed: Sina Akşin, Cem Yayınevi, Ankara, 1997.

Ladas, S. P., The Exchange **The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Türkiye**, Macmillian Company, Newyork, 1932.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, C I, Çev: Seha L. Meray, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Oran, Baskın, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletim Yayınları, İstanbul, 2002.

Özel, Ertürk, **İngiliz Basınında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2020.

Özgün, Cihan, İbrahim Hamaloğlu, “Mübadele Deneyimi ve Amerikan Basınında Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Tespitler”, **Mübadele Göçmenleri ve Bursa**, Ed: Hacer Karabağ, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2019.

Selek, Sabahattin, **Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, C II, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982.

Smith, Micheal Llewellyn, **Yunan Düşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002.

Sonyel, Salahi R., “Lozan’da Türk Diplomasisi (Eylül 1922-Ağustos 1923)”, **Bulleten**, (Ocak 1974), C XXXVIII, S 149.

Tansel, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C IV, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1974.

Toynbee, Arnold Joseph, **Türkiye’de ve Yunanistan’da Batı Meselesi**, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Vardağlı, Emine Tutku “Doğu-Batı Ekseninde Türk-Yunan Diplomasisi: Lozan Barış Görüşmeleri ve Nansen-Venizelos Mektuplaşmaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XVII, S 34 (Bahar-2017).

Yavuz, Bige, “Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya Konferansı’nın Toplanmasında Fransa’nın Katkısı”, **70. Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1993.